

Голубеў Валянцін Фёдаравіч
доктар гістарычных навук,
прафесар,
Інстытут гісторыі Нацыянальнай
акадэміі навук Беларусі

Горад і вёска ў складзе тэрытарыяльнай абшчыны Беларусі канца XV – XVI ст.

У айчыннай гістарыяграфіі пераважае ўяўленне пра абшчыну, як сацыяльна-гаспадарчы інстытут, які сфарміраваўся ў першабытную эпоху і праіснаваў па меншай меры да ўсталявання капіталістычнага спосабу вытворчасці. Абшчына ўзнікла ў першабытную эпоху як аб'яднанне кроўных родзічаў для сумеснай барацьбы з сіламі прыроды і навакольным асяроддзем за сваё выжыванне, пазней яна эвалюцыяніравала ў тэрытарыяльную абшчыну (грамаду) з сямейна-індывідуальнай уласнасцю і эканамічнай дыферэнцыяцыяй насельніцтва і дзейнічала ўжо, галоўным чынам, на падставе не кроўных, а гаспадарчых сувязей. Да таго ж, калі ў дафеадальных фармацыях абшчына выконвала галоўным чынам гаспадарчыя і абарончыя функцыі, то пры феадалізме на першы план пачалі выходзіць сацыяльна-палітычныя функцыі, абшчына пачалі набываць рысы органа самакіравання насельніцтва, якое ўваходзіла ў яе склад.

Сельская, ці суседская абшчына на тэрыторыі Усходняй Еўропы ўсталявалася на працягу VIII–IX стст. Яна складалася ў асноўным з малых індывідуальных сем'яў. Даследчыкі звычайна адзначаюць, што пісьмовыя крыніцы прыводзяць некалькі назваў усходнеславянскай абшчыны:

“пагост”, “мір”, “вервь”¹. На думку Б.А. Рыбакова, род у навуковым сэнсе, а пазней і суседская абшчына па маштабу адпавядалі такім летапісным назвам населеных пунктаў, як “весь”, “село”, “деревня”. Больш буйныя абшчынныя аб’яднанні адпавядалі тэрмінам “мір”, “пагост”, “воласць”².

Рост прадукцыйных сіл, аддзяленне рамяства ад земляробства паспрыялі ўзнікненню гарадоў. Гарады былі цэнтрамі рамеснай вытворчасці, гандлю, часта выконвалі функцыі ваенна-абарончых, рэлігійных і адміністрацыйна-фіскальных цэнтраў. Насельніцтва беларускіх гарадоў таксама мела свае сацыяльна-гаспадарчыя арганізацыі. Гарадскія абшчыны з’яўляліся важнай структурнай часткай горада, мелі сваё самакіраванне, тэрыторыю, але да сярэдзіны XVI ст. часта ўваходзілі ў склад валасных абшчын, у якасці іх адміністрацыйных цэнтраў³.

У феадальную эпоху валасная абшчына на землях ВКЛ ўяўляла сабой даволі складаны грамадска-вытворчы інстытут, які выконваў дзве асноўныя функцыі – арганізацыйна-абарончую для насельніцтва, якое ўваходзіла ў яе склад, і прадстаўнічую ў адносінах абшчыны з землеўласнікам ці дзяржавай. Характэрнымі рысамі абшчыннага самакіравання былі выбары кіраўніка, уласны грамадскі суд, сумесны збор і размеркаванне сярод абшчыннікаў прызначанай рэнты, іншых грамадскіх абавязкаў.

¹ Черепнин, Л.В. Формирование крестьянства на Руси / Л.В. Черепнин // История крестьянства в Европе. Эпоха феодализма. – Т. 1. – М.: Наука, 1985. – С. 325; Іоў, А. Сельская абшчына і вёска / А. Іоў // Гісторыя Беларусі: у 6 т. / рэдкал.: М. Касцюк (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск: Экаперспектыва, 2000–2005. – Т. 1. Старажытная Беларусь. Ад першапачатковага засялення да сярэдзіны XIII ст. / В. Вяргей і інш. – 2000. – С. 261.

² История крестьянства СССР с древнейших времён до Великой Октябрьской социалистической революции. В пяти томах. – Т. 1. Предпосылки становления крестьянства. Крестьянство рабовладельческих и раннефеодальных обществ (VI–V тысячелетие до н.э. – I тысячелетие н.э.). – М.: Наука, 1987. – С. 371.

³ Голубеў, В.Ф. Эвалюцыя абшчыны як грамадска-тэрытарыяльнай супольнасці на Магілёўшчыне ў XVI ст. / В.Ф. Голубеў // Мінулая і сучасная гісторыя Магілёва: зборнік навуковых прац / уклад. І. А. Пушкін. – Магілёў: УПКП “Магілёўская абласная ўзбудыненая друкарня”, 2001. – С. 37–41; Дворниченко, А.Ю. Русские земли Великого княжества Литовского (до начала XVI в.). Очерки истории общины, сословий, государственности. / А.Ю. Дворниченко. – СПб.: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 1993. – С. 54–55, 131.

На беларускіх землях тэрытарыяльныя абшчыны, якая складаліся з некалькіх вёсак, аб'яднаных звычайна па прыкмеце прыналежнасці да таго ці іншага землеўласніка, абазначаліся тэрмінам “воласць”. Тэрытарыяльная, ці валасная, абшчына складалася з меншых адзінак, якія таксама былі абшчынамі і мелі назву “весь” альбо “сяло”. У склад воласці звычайна ўваходзілі гарады і мястэчкі, якія знаходзіліся на яе тэрыторыі.

Трэба мець на ўвазе, што воласці ў разглядаемы час уяўлялі сабой адначасова адміністрацыйна-тэрытарыяльныя, гаспадарчыя і падаткавыя адзінкі, ў межах функцыяніравала абшчына, як форма сацыяльнай, тэрытарыяльнай і, у пэўным сэнсе, эканамічнай арганізацыі насельніцтва.

Як сведчаць крыніцы, пад воласцю ў XVI ст. (і нават пазней) разумелася не толькі адміністрацыйная ці падаткавая адзінка. Так часта называлася сама тэрытарыяльная абшчына. Увогуле тэрмін “воласць” ўжываўся ў тагачасных крыніцах у некалькіх сэнсах. У адных выпадках воласцю называлася пэўная тэрыторыя, у другіх – адзінка падаткаабкладання, у іншых – грамадская супольнасць (абшчына), якая знаходзілася на гэтай тэрыторыі і да т.п. Таму можна выказаць меркаванне, што пасля ўсталявання ў ВКЛ адміністрацыйнага падзелу краіны на ваяводства і паветы, тэрмін “воласць” захаваўся ў асноўным для абазначэння тэрытарыяльнай абшчыны як грамадскай, адміністрацыйна-тэрытарыяльнай (у складзе павета, староства, эканоміі) і падаткавай структуры.

У XVI ст. абшчына працягвала рэгламентаваць сумеснае карыстанне насельніцтвам сенакоснымі ўгоддзямі, выганамі, лясамі, бабровымі гонамі і рыбнымі ловамі і да т.п. Адным з яскравых сведчанняў існавання і функцыянавання на тэрыторыі Беларусі тэрытарыяльнай абшчыны, служаць матэрыялы аб дзейнасці судоў, якія ствараліся гэтымі грамадска-тэрытарыяльнымі арганізацыямі насельніцтва. Суд грамады меў

назву “капа”, а ў гістарычнай літаратуры ўсталяваліся выразы “копны” альбо абшчынны суд. Копы збіраліся на спецыяльна прызначаных для гэтага месцах – капавішчах. У іх бралі ўдзел не толькі простыя сяляне і гараджане, а таксама і прадстаўнікі іншых саслоўяў пры абавязковай прысутнасці ўпаўнаважаных земскіх судоў – возных, альбо іншых прадстаўнікоў земскага суда. З другой паловы XVI ст. улады пачалі вызначаць пастаяннае месца, дзе магла збірацца капа і часта гэта былі месцы ў горадзе ці мястэчку, што таксама сведчыла аб знаходжанні насельніцтва воласці ў складзе адзінай сацыяльнай структуры. Гэта сведчыць як аб прызнанні ўладамі абшчыны як грамадскага інстытута, так і аб імкненні ўзяць яго пад свой кантроль.

Калі ў XVI ст. фактычна завяршылася афармленне адміністрацыйна-тэрытарыяльнага ўладкавання дзяржавы (ваяводства – павет), “воласць” як тэрытарыяльная адзінка (частка павета) ў большасці выпадкаў стала супадаць з воласцю-абшчынай. Тут выразна назіраецца як імкненне дзяржавы ўключыць грамаду ў афіцыйна сфармаваныя адміністрацыйна-тэрытарыяльныя структуры (воласці), так і вымушанае прызнанне ўладамі права грамады на існаванне як самаарганізаванай грамадска-тэрытарыяльнай супольнасці.

Такім чынам, з XVI ст. тэрмін “воласць” абазначаў не толькі грамадскую структуру, якая размяшчалася на пэўнай тэрыторыі, а таксама саму гэтую тэрыторыю як адміністрацыйна-тэрытарыяльную адзінку. Да таго ж “воласць” стала і тэрмінам фіскальным, прызначаным ужо не для індывідуальнага, а для калектыўнага, грамадскага абкладання. Якраз на воласць, валасную грамаду прызначаліся сумесныя полаты і даніны на карысць дзяржавы ці асобных феадалаў. Валасная прывязка ўзмацняла абшчынныя традыцыі, а дзяржава з яе дапамогай гарантавана атрымлівала даніны, падаткі і да т. п.

Да сярэдзіны XVI ст. сельскае і гарадское насельніцтва воласці, як на захадзе, так і на ўсходзе Беларусі, звычайна складала адзіную гаспадарчую і павіннасную адзінку. У гэты час гандаль і рамяство яшчэ не сталі асноўным відам гаспадарчай дзейнасці большасці жыхароў гарадоў і мястэчак. У горадзе, таксама як і ў вёсцы, значнымі, а то і пераважаючымі былі заняткі сельскагаспадарчай дзейнасцю, што гарантавала забеспячэнне і сялян і гараджан асноўнымі прадуктамі харчавання. Дарэчы, такая з'ява была характэрнай для гарадоў і мястэчак ВКЛ нават у пазнейшыя часы. Таму, як, напрыклад, на Магілёўшчыне да сярэдзіны XVI ст. горад ці замак не быў для насельніцтва воласці цэнтрам гаспадарчага жыцця, а толькі месцам размяшчэння адміністрацыі воласці, пунктам, куды прывозілася прызначаная на воласць даніна⁴.

Насельніцтва, якое складала тэрытарыяльную абшчыну называлася «мужамі», «людзьмі», «валашчанами». Акрамя таго, яно мела агульную саманазву па назве зямлі, у якой яны пражывалі ці па адміністрацыйнаму цэнтру воласці «магілёўцы», «палачане», «мазыране», «рэчычане» і да т. п. Жыхары горада і воласці звычайна не толькі разам выплочвалі падаткі ці адраблялі павіннасці на карысць дзяржавы, але і сумесна карысталіся землямі і ўгоддзямі, разам супраціўляліся ўціску з боку ўраднікаў і вялікакняжацкіх намеснікаў, падавалі супольныя скаргі. Так, напрыклад, у 1565 г. Чачэрскія мяшчане і валашчане разам не толькі дабіліся таго, што вялікі князь вызваліў іх ад давання даніны на стараству звыш уставаў, але і атрымалі кампенсацыю за раней незаконна пабранае: «Приходили здесь до нас подданные наши мещане и волощане Чечерские войт Потап с места, а з волости Никон Грунко сами от себя и ото всея брати своея жалующи о том, што дей вы им великие кривды чините, воны, яловицы, бараны, вепры и

⁴ Кітурка І.Ф. Магілёў і Магілёўская воласць у XVI стагоддзі // Старонкі гісторыі Магілёва. (зборнік навуковых прац удзельнікаў навуковай канферэнцыі «Гісторыя Магілёва: мінулае і сучаснасць»). Магілёў, 1998. – С. 58.

гуси в них Уставою берете на што мы вам Уставы не давали, абы в них беручи и им водле Уставы платили... Приказуем вам што бы есте в них быдла Уставою не брали, але торгом што чого стояти будет платили. А што в них побрали, а бы есте то им поплатили не водле Уставы, але водле торгу, што чого стоит”⁵.

Разам напісалі ў 1563 г. скаргу на імя вялікага князя Жыгімонта Аўгуста мяшчане горада Барысава і жыхары Барысаўскай воласці: “... били нам чолом подданные наши мещане и волощане замку нашего Борисовского...”⁶ [6, арк. 379 адв.] на тое, што дзяржаўныя ўраднікі, калі ехалі да войска праз Барысаў, а таксама паслы, што накіроўваліся ў Маскву бралі у іх бясплатна (“даром кгвалтом”) падводы [6, арк. 379 адв.]. У выніку яны атрымалі станоўчы адказ. Вялікі князь адзначыў: “... ино мы хотечи абы в том месте пры замку потребном панствам нашим люди возможные заседали, а ведаючи же межи Борисовскими помера влочная и устава платом достаточная вже постановена есть, с которое и на подводы пенязи дают, тогда з ласки нашею господарское от даванья даремных подвод и стацей так панам гетманом, яко и паном послом ,ротмистром, гонцом и коморником нашим и чужоземским московским послом и гонцом от даванья стаций тым же станом вызволили есмо и сим листом нашим вызволяем вечно, не мают и не будут повинни никому мещане и волощане подвод и стаций даром давати, але за пенязи водле часу и потребности по Уставе нашей...”.

У матэрыялах Метрыкі ВКЛ за першую палову XVI ст. захаваліся сумесныя скаргі гаспадарскіх сялян і мяшчан і адказы на іх службовых асобаў ці нават самага кіраўніка дзяржавы. Так, напрыклад, у лісце вялікага князя Жыгімонта Старога да крычаўскага намесніка князя Васіля Сямёнавіча Жылінскага ад 22 лістапада 1522 г., выдадзенага ў адказ на

⁵ Arhiwum Główne Akt Dawnych (AGAD). Archiwum Radziwiłłów (AR), dział II, suplement, 8 (21). – P. 1

⁶ Российский государственный архив древних актов (РГАДА). Ф. 389, кн. 290. – P. 379v.

скаргу крычаўскіх мяшчан і валашчан было выразна зафіксавана эканамічнае адзінства воласці і горада. Вялікі князь адзначыў, што «Вжо неоднократно жалуютъ намъ мещане и вся волость Кричовская о томъ, што ж, дей, ты имъ кривды великіе чиниш и новины уводиш, и береш на нихъ мыто и узвестное такъ, какъ бы на чужоволостцохъ, чого на нихъ здавна не биривано... и на полюде, дей, до нихъ у великимъ почте ездисъ, а передъ тымъ, дей, первые державцы н(а)ши до нихъ на полюде не езживали» [8, с. 64]. Гэты дакумент цікавы і тым, што паказвае як насельніцтва збірала ў грамадзе ўскладеныя на іх падаткі: «они межи собой розмет складуть»⁷.

Вядомы выпадкі, калі валасныя абшчыны разам з гаражанамі, спрачаючыся за зямлю, лясныя ці сенажатныя ўгоддзі пераходзілі да сілавога супрацьстаяння з насельніцтвам іншых воласцей і гарадоў.

У XVI ст., з хуткім пашырэннем грамадскага падзелу працы практычна на ўсёй тэрыторыі Беларусі адбываецца аддзяленне гарадской абшчыны ад валасной. Праўда часцей за ўсё гэта назіралася ў дзяржаўных уладаннях. Прыватным ці духоўным землеўласнікам часта было выгодна ў павіннасным плане не раздзяляць горад і воласць і яны нават захоўвалі іх «адзінства» сваімі распараджэннямі.

Верагодна, першымі пачалі адасабляцца ад воласці буйныя гарады, якія пачалі атрымліваць Магдэбургскае права⁸. Дарэчы, такія гарады і да атрымання Магдэбургскага права звычайна вялі некалькі адасобленае ад воласці жыццё, у прыватнасці, мелі ўласную грамадскую структуру, з вышэйшым органам самакіравання - «веча». Невялікія гарады і мястэчкі арганічна ўваходзілі ў воласць, іх жыхары нават маглі ўдзельнічаць ў копных сходах, якія ў некаторых выпадках выконвалі функцыю

⁷ Литовская Метрика (1522–1530). 4-я книга судных дел. (Копия конца XVI в.). Издательство Вильнюсского Университета. Вильнюс, 1998. – С. 65.

⁸ Łowmiański H. «Wchody» miast litewskich // Ateneum Wileńskie. Rok I. Nr. 3-4. Wilno, 1923. – S. 398–466.

вышэйшага органа самакіравання адначасова для некалькіх суседскіх абшчын.

Якравым прыкладам працэса адзялення горада і вёскі была Магілёўская воласць разам з Магілёвам, сваім адміністрацыйным цэнтрам. Так, менавіта ў XVI ст. і раней за іншыя гарады Падняпроўя, Магілёў атрымаў магдэбургскае права, раней за іншыя воласці і на падставах Уставы на валокі тут прайшла аграрная рэформа. Значны эканамічны ўздым Магілёва ў XVI ст., калі ён стаў асноўным гаспадарчым цэнтрам рэгіёна, паўплываў на канчатковае размежаванне сельскай грамады і горада.

Да сярэдзіны XVI ст. насельніцтва Магілёва і воласці складала адзіную гаспадарчую і павіннасную адзінку. Аб тым, што насельніцтва Магілёва і воласці успрымалася і ўладамі як адзінае цэлае, сведчыць устаўная грамата, складзеная пры аддачы ў 1514 г. Магілёва з воласцю пану Юрью Зяноўевічу і адрасаваная “бояром и мещаном Могилевским, и старцом серебряному и медовому и всим людям волости нашео Могилевское”⁹.

Надалей выразна праяўляецца палітыка дзяржавы на падтрымку горада Магілёва ў яго барацьбе за незалежнасць ад валасной грамады, з аднаго боку, і імкненне яшчэ больш падпарадкаваць уладам сельскую абшчыну, з другога. Можна вылучыць тры асноўныя этапы такой палітыкі адносна Магілёва і воласці ў XVI ст.: 1561, 1577 і 1594 гг.

Устава Магілёву, падпісаная вялікім князем Жыгімонтам Аўгустам 20 лютага 1561 г. падзяліла горад і воласць у адміністрацыйным плане, поўнасцю аддзяліўшы яго ад сельскай абшчыны. У горадзе ўтваралася самастойная ад воласці сістэма самакіравання, якую ўзначальваў войт з сотнікамі. Гараджане перасталі ўдзельнічаць у размеркаванні павіннасцей і

⁹ Гісторыя Беларусі ў дакументах і матэрыялах. Т. 1. IX – XVIII ст. Мн.: АН БССР, 1936. – С. 105.

платаў, прызначаных на валасную грамаду: "Мещане в месте мают вже от того часу перестати розрубов и розметов класти на мещан наших: бо вже мещане от того вызволены и выняты суть"¹⁰.

Поўную адасобленасць ад воласці і сапраўднае самакіраванне Магілёў атрымаў паводле прывілея на Магдэбурскае права ад 28 студзеня 1577 г. Тлумачэнне такога рашэння ўтрымлівае сам дакумент: горад атрымаў права на самакіраванне не толькі для ўмацавання свайго гаспадарчага становішча і “скарбу нашому (ВКЛ - В.Г.) примножения пожитков”, але і як пагранічны горад, з паляпшэннем становішча якога Вялікае Княства Літоўскае “лепей бы обваровано и болшую безпечность против каждого неприятеля оттуль мети могло”¹¹.

Такім чынам, на працягу XVI ст. у ВКЛ прасочваецца тэндэнцыя выдзялення горада са складу тэрытарыяльнай абшчыны. Аднак былі выпадкі нават у XVII і XVIII ст. калі мяшчане і жыхары воласці сумесна адбывалі некаторыя павіннасці.

¹⁰ Тамсама. – С. 343.

¹¹ Тамсама. – С. 350.